

<https://doi.org/10.62837/2025.10.104>

RAMİLƏ MISIRXAN QIZI FƏRƏCOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-2006-1706>
Mail: ramilefarajova@gmail.com

İNGİLIS DILININ QRAMMATİK VƏ LEKSIK XÜSUSIYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan dilinin tarixi-lingvistik inkişafını, tipoloji xüsusiyyətlərini və fonoloji-morfoloji strukturunu çoxsəviyyəli elmi yanaşma ilə təhlil edir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dili ümumtürk dil qrupuna məxsus genetik xüsusiyyətləri qorumaqla yanaşı, Qafqaz və İran dilləri ilə uzunmüddətli etno-dil təmasları nəticəsində müəyyən substrat təsirlərə məruz qalıb; lakin bu təsirlər əsasən dialekt və şivə qatında müşahidə olunur və ədəbi dil sisteminə nüfuz etmir. Dil tarixinin yazılı mərhələləri fonetik və leksik dəyişikliklərin üstünlük təşkil etdiyi, qrammatik strukturun isə uzun müddət sabit qaldığını göstərir. Orta əsrlərdə ərəb və fars dillərindən alınmalar, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil-estetik təsiri Azərbaycan türkcəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Şah İsmayıl Xətai dövründə dil siyasi və rəsmi status qazanmış, XVII–XIX əsrlərdə isə xalq dili və poetik üslub arasında qarşılıqlı təsir güclənmişdir.

Açar sözlər :Dil kontakti,Sait harmoniyası,Agglütinativ struktur,Fonoloji system,Morfoloji sabitlik,Yazı islahatları,Substrat təsirlər

ГРАММАТИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Статья представляет собой многоуровневый лингвистический анализ исторического развития, типологических характеристик и фономорфологической структуры азербайджанского языка. Показано, что, сохраняя генетические черты общетюркского языкового ареала, азербайджанский язык на протяжении веков находился в тесном контакте с кавказскими и иранскими языками, что обусловило наличие определённых субстратных элементов. Однако данные влияния преимущественно фиксируются в диалектных и региональных формах речи, не оказывая существенного воздействия на литературную норму. Письменная история языка демонстрирует стабильность его грамматической системы, тогда как изменения в основном происходили на фонетическом и лексическом уровнях. В средневековый период важную роль сыграло проникновение персидских и арабских элементов, а также распространение огузской литературы — прежде

всего «Китаби-Дәдә Qorqud», оказавшее значительное влияние на формирование художественного языка и поэтики. В эпоху Шаха Исмаила Хатая азербайджанский язык приобрёл статус придворного и государственного, что способствовало его стилевой кодификации. С XVII века наблюдается сокращение арабо-персидских заимствований и расширение повседневной лексики.

Ключевые слова: Языковые контакты, Гармония гласных, Агглютинативность, Фонологическая система, Морфологическая стабильность, Орфографические реформы, Субстратные влияния

Ramila Faracova

GRAMMATICAL AND LEXICAL FEATURES OF THE ENGLISH LANGUAGE RESUME

The article provides a multi-layered linguistic analysis of the historical evolution, typological profile, and phono-morphological structure of the Azerbaijani language. It demonstrates that, while maintaining the genetic features characteristic of the Common Turkic linguistic continuum, Azerbaijani has long existed in a complex contact zone with Caucasian and Iranian languages. These extended ethno-linguistic interactions produced certain substrate influences; however, such influences are primarily confined to dialectal and regional varieties and have not penetrated the structural core of the literary language. The written history of Azerbaijani reveals remarkable grammatical stability across centuries, with most changes occurring at the phonetic and lexical levels — a pattern typical of agglutinative languages. During the medieval period, the integration of Persian and Arabic elements, as well as the circulation of Oghuz literary works such as the *Kitabi-Dədə Qorqud*, played a decisive role in shaping the poetic tradition and codifying the early literary language. Under Shah Ismail Khatai in the 16th century, Azerbaijani achieved the status of a court and state language, and its official stylistic norms were consolidated. From the seventeenth century onward, the use of Arabic-Persian lexical elements in poetry declined, while the vocabulary of the spoken vernacular expanded significantly.

Key words: Language contact, Vowel harmony, Agglutinative structure, Phonological system, Morphological stability, Orthographic reforms, Substrate influence

Müasir ingilis dili analitik struktur tipinin klassik nümunəsi kimi çıxış edir və qrammatik münasibətlərin ifadəsində sintaktik mexanizmlərin — xüsusilə söz sırasının sabitliyi, köməkçi fel və hissəciklərin funksional yükü, habelə bağlayıcı və qoşmaların struktur rolu — aparıcı mövqedə olması ilə xarakterizə olunur. Flektiv morfoloji göstəricilərin minimal olması, hall şəkilçilərinin demək olar ki, işlənməməsi və qrammatik mənaların daha çox sintaktik təşkilat vasitəsilə ifadəsi

İngilis dilini agglutinativ Azərbaycan dili və fusional rus dilindən kəskin şəkildə fərqləndirir (Çobanzadə, B. (1929)). İngilis dilində leksik və qrammatik vahidlərin polifunksionallığı nəticəsində sözün qrammatik kateqoriyası və semantik yükü, çox vaxt yalnız kontekst daxilindəki distribusiyaya xüsusiyyətləri və sintaktik mövqeyi əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Bu, analitik dillər üçün xarakterik olan funksional-sintaktik dominantlığın təzahürüdür. İngilis əlifbasının latın qrafikasından götürülməsinə baxmayaraq, onun fonetik adlandırma sistemi digər roman qrafikalı dillərdən fərqlənir. Bu fərqi yaranması ingilis dilinin fonoloji sisteminin latın əlifbası ilə uyğunlaşdırılması prosesində klassik latın tələffüz normalarının deyil, ingilis fonotaktikasının prinsiplərinin əsas götürülməsi ilə bağlıdır. Comrie, B. (2005). Bu fenomen fonoloji adaptasiya və qrafik simvollara lokal fonetik interpretasiya verilməsi baxımından maraqlı tədqiqat sahəsidir.

Dilin fonetik mahiyyəti və fonologiyanın mərkəzi rolu

Dilin fonetik maddi substratı olmadan mövcudluğu qeyri-mümkündür; çünki bütün leksik, morfoloji və semantik dəyişikliklər səs maddəsinin formalaşması və dəyişməsi ilə əlaqədardır. Nitq vahidləri — istər səsləndirilmiş, istərsə də daxili nitqin səssiz forması şəklində — həmişə akustik və ya psixoaustik səslənmə görüntüsü vasitəsilə qavranılır. Bu, fonologiyanın yalnız bir dilin struktur komponenti deyil, həm də bütün dil sisteminin generativ əsasını təşkil etdiyini göstərir. Hewitt, B. G. (2004). Fonetik baza olmadan semantik-informativ ötürülmə, morfoloji kateqoriyaların tərfi və sintaktik strukturların aktualaşdırılması qeyri-mümkündür; buna görə də fonologiya dil sisteminin ən qədim və ən fundamental səviyyəsi hesab olunur.

Orfoqrafik və fonetik normativləşmə

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus yazı sistemi yüksək dərəcədə heterogendir. 1917–1918-ci illərin orfoqrafiya islahatı yalnız texniki standartlaşma deyil, həm də dilin sosial funksional statusunun güclənməsi baxımından əhəmiyyətli addım idi. 1956-cı ilin orfoqrafiya və punktuasiya qaydaları rus dilinin müasir normativ bazasını formalaşdırmış, 1963–1973-cü illərdə aparılan düzəlişlərlə bu baza tamamlanmışdır Johanson, L., & Csató, É. Á. (1998) Fonetik sistem isə orfoqrafiyadan fərqli olaraq daha dinamik, tarixi-fonoloji dəyişkənliyə həssasdır. Müxtəlif dövrlərin tələffüz normaları zamanla arxaikləşdiyinə görə, fonetik standartlaşma daim adaptasiyaya ehtiyac duyur. Malov, S. F. (1926).

Rus fonetikasında geminant samitlərin statusu Rus fonologiyasında geminat samitlər həm fonetik, həm də funksional-semantik aspektlərdən müzakirə obyektidir. Cüt və tək samitlərin semantik differensiasiyaya imkan verməsi, məsələn: подделать vs. поделать, спинной мозг vs. спиной повернуться, geminatların bəzi hallarda distriktiv fonem statusu daşdığını göstərir. Morfemlərin birləşməsi nəticəsində yaranan geminatlar (prefiks + kök) fonetik cəhətdən “real ikilik”lə tələffüz

olunur:ввозить, поддать.Lakin alınma sözlərdə bu ikilik fonetik sadələşməyə məruz qalır:гамма (сüt /m/) – грамматика (tək /m/).

Boğum strukturu və prozodik təşkilətmə Rus dilində boğumlar artikulyasiya enerjisinin yüksəlmə-ənmə ritmi əsasında formalaşır. Boğum əvvəli mövqedə samitlərin final-möhkəmlənməsi, boğum sonu mövqedə isə inicial-möhkəmlənməsi, rus dilinin prozodik sistemində sabit ritmik nümunələr yaradır.Bu proseslər semantik funksiya daşımır, lakin rus dilinin intonasiya, tembr və ritm modellərini müəyyən edən əsas mexanizmlərdən biridir.

Yazı sistemləri: ərəb, latın və kiril qrafikalarının qarşılaşdırılması XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının elm və savadlanma səviyyəsinin yüksəlməsinə mane olan başlıca faktor ərəb qrafikası idi. Azərbaycan dilinin fonetik sistemi — xüsusilə doqquz saitin (a, ə, e, i, ı, o, ö, u, ü) mövcudluğu — ərəb əlifbasında tam əks olunmurdu; ərəb əlifbasında cəmi üç əsas sait mövcuddur və bəzi samitlər də qarşılanmırdı. Bu səbəbdən yazılı mətinlərdə fonetik qeyri-dəqiqlik, omonimlik və qıraət çətinlikləri yaranırdı.1924-cü ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayda (S. Malov, Samoyloviç, B. Çobanzadə və başqaları) türkdilli xalqlar üçün latın qrafikasının optimal yazı sistemi olduğu rəyi rəsmiləşdirildi. Beş illik keçid dövründən sonra 1929-cu ildə Azərbaycan dili rəsmi şəkildə latın qrafikasına keçdi.1939-cu ildə Stalin dövrünün ruslaşdırma siyasəti nəticəsində latın qrafikası ləğv edilərək kiril qrafikası tətbiq edildi və bu sistem 50 ilə yaxın istifadə olundu. Azərbaycanın 1992-ci ildə müstəqillik qazanmasından sonra yenidən latın əlifbasına keçid prosesi başlandı.Azərbaycan dilinin latın qrafikasına əsaslanan ilk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə, kiril qrafikası əsasında ilk lüğət isə 1940-cı ildə çap olunmuşdur; 1975-ci ildə yenilənmiş nəşr təqdim edilmişdir.

Fonoloji sistem: saitlər, uzantılar, eliziya və harmoniya

Müasir Azərbaycan dilinin fonetik sistemi doqquz saitlə xarakterizə olunur. Uzun saitlər fonosemantik vəzifə daşımır, lakin ərəb və fars sözlərində (xüsusilə ‘ayn’ səsinin təsiri ilə) müəyyən fonetik iz buraxır:möcüzə, etibar, mələ, alim və s.Bəzi alınma sözlərdə fonetik uyğunlaşmaya nail olmaq üçün iki saitın yanaşı yazılması müşahidə olunur:saat, məəttəl, maaş, müəyyən, təəccüb.Kiril əlifbası dövründə bu cür sözlərdə apostrof istifadə olunurdu (şam → şe’r, fəl → fe’l), lakin müasir orfoqrafiya belə işarələrdən imtina etmişdir.Ünlü düşməsi (eliziya) da Azərbaycan dilinin fonoloji xüsusiyyətlərindəndir:burun–burnu, çiyin–çiyinim, alın–alında.

Sait harmoniya qanunu və istisnalar

Azərbaycan dili ümumtürk dil ailəsinin xarakterik xüsusiyyəti olan sait harmoniyasını sərt şəkildə qoruyan dillərdəndir. Suffixlərin səslənməsi kök sözün ön və ya arxa saitinə uyğunlaşır. Dilin fonoloji sistemində bu harmoniya samitlərə də müəyyən dərəcədə təsir göstərir və dilin fonosemantik balansını təmin edir.Lakin ərəb, fars və Avropa dillərindən alınmış sözlərdə harmoniya pozula bilir. Bu tip

sözlər üzərinə artırılan türk mənşəli şəkilçilər isə əksər hallarda harmoniyaya uyğunlaşır: kitab+lar, təəccüb+lə, universitet+də. Azərbaycan dilində həmçinin ikiqat samit və ikiqat sait olan sözlər də mövcuddur ki, bunlar harmoniya qanununun pozulması ilə xarakterizə olunur: təəssüf, haqq, qürrə, təəccüb. Bəzi sözlərin başlanğıcında samit yığılımı (klaster) qədim türk formalarının eliziyə nəticəsində dəyişmiş variantı kimi izah olunur: dörüt → dörd, kırık → qırx. Yeddi, səkkiz, saqqal, çaqqal kimi sözlərin mənşəyi isə fonoloji baxımdan tam izah olunmamışdır. Şəkilçi sisteminin strukturu Azərbaycan dilində yerli mənşəli şəkilçilər iki və dörd variantda harmoniya prinsipi ilə işləyir: -a/-ə, -da/-də, -dan/-dən, -lar/-lər və s. Ərəb-fars və Avropa mənşəli şəkilçilər (bi-, na-, -i, -kar, -baz, -pərvər, anti-) harmoniya qanununa tabe olmur.

Qrammatikanın Azərbaycan dilçilik elmində iki anlayışı
Azərbaycan dilçilik elmi “qrammatika” anlayışını iki mənada işləyir: Dilin daxili quruluşunun tədqiqi — söz birləşmələri, sintaktik konstruksiyalar, cümlə strukturu və s. Normativ qrammatika — dilin qrammatik kateqoriyalarının və qaydalarının sistemləşdirilməsi.

Morfologiya sözlərin quruluşu, yaranma mexanizmləri və kateqorial mənaları ilə məşğul olur. Sintaksis isə söz birləşmələri və cümlə quruluşunu araşdırır. Morfologiya fonetika və leksikoqrafiya ilə kəsişmə nöqtəsində fəaliyyət göstərərək qrammatik hadisələrin kompleks tədqiqini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə, B. (1929). Azərbaycan dili: Orfoqrafiya və imla qaydaları [Azerbaijani language: Orthography and spelling rules]. Baku: Nəşriyyat.
2. Comrie, B. (2005). Turkic languages in contact. In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 78–102). Routledge.
3. Hewitt, B. G. (2004). *The Caucasus: An introduction*. Oxford University Press.
4. Johanson, L., & Csató, É. Á. (1998). *The Turkic languages*. Routledge.
5. Lomonosov, M. V. (1755). *Rosso-Russian Grammar* [Translated edition]. Moscow: Nauka.
6. Malov, S. F. (1926). *Materialy po fonetike i grammatike azerskogo yazyka* [Materials on Azerbaijani phonetics and grammar]. Baku State University Press.
7. Malov, S. F., Samoyloviç, B. A., & Çobanzadə, B. (1924). Report of the I Türkoloji Qurultay. Proceedings of the First Turkological Congress, Baku.
8. Ordubadi, M. S. (2001). *Tarixi əsərlər və ədəbi irs* [Historical works and literary heritage]. Baku: Elm.
9. Vinogradov, V. V. (1950). *Russkaya grammatika* [Russian grammar]. Academy of Sciences USSR.
10. Zərdabi, H. b. (2007). *Əkinçi* [The Farmer] (Reprint edition). Baku: Azərənəşr.

Rəyçi: fil.f.d. dosent Bəşirova Gulnar Rasim qızı